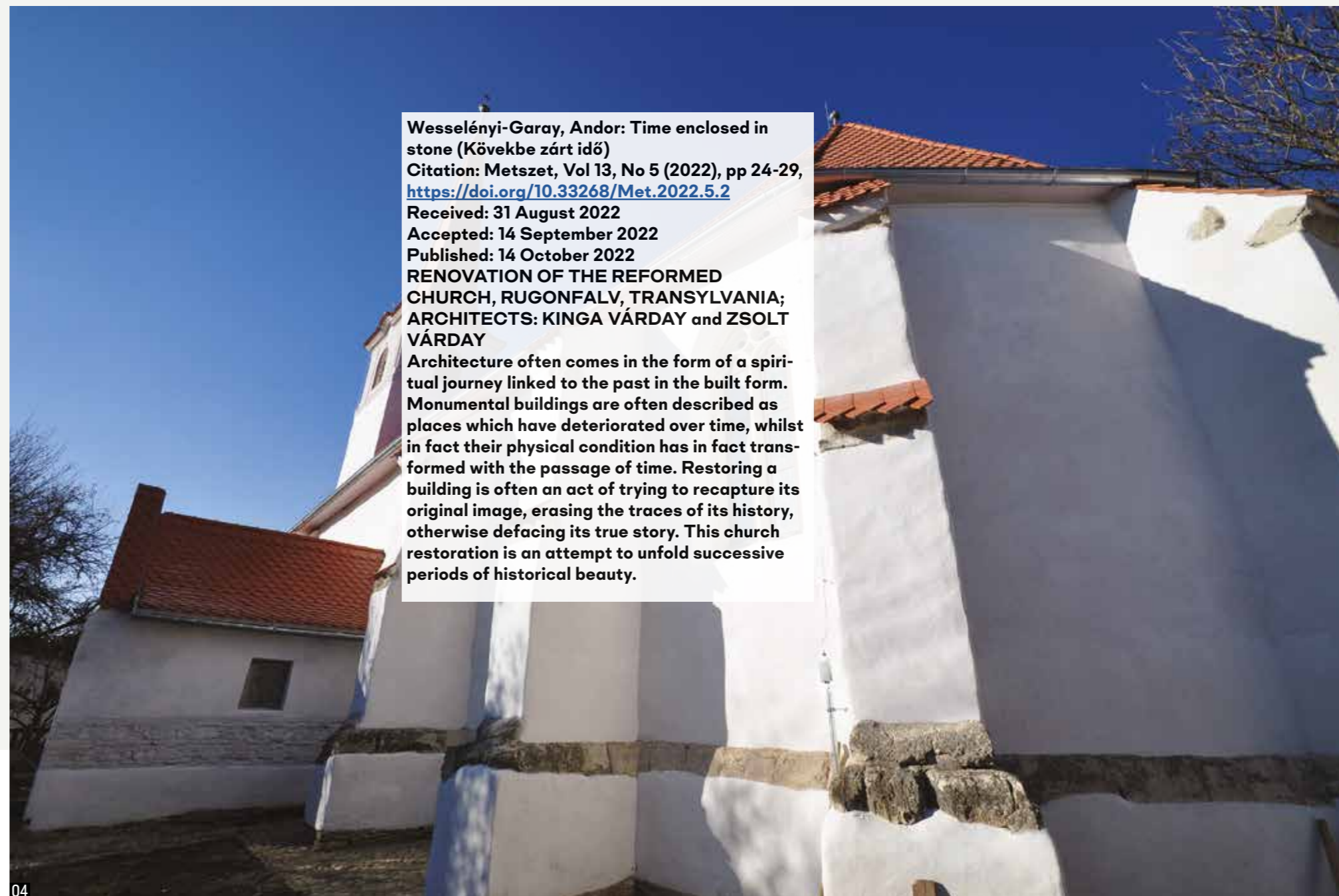

01

02

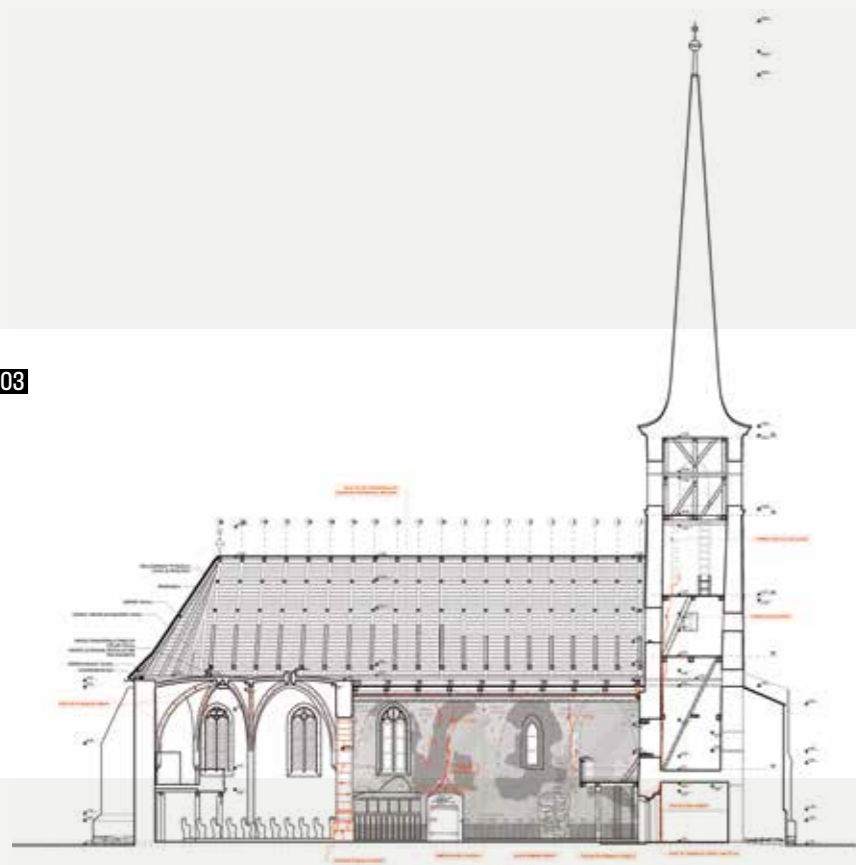

Wesselényi-Garay, Andor: Time enclosed in stone (Kövekbe zárt idő)
 Citation: Metszet, Vol 13, No 5 (2022), pp 24-29,
<https://doi.org/10.33268/Met.2022.5.2>
 Received: 31 August 2022
 Accepted: 14 September 2022
 Published: 14 October 2022
RENOVATION OF THE REFORMED CHURCH, RUGONFALV, TRANSYLVANIA; ARCHITECTS: KINGA VÁRDAY and ZSOLT VÁRDAY
 Architecture often comes in the form of a spiritual journey linked to the past in the built form. Monumental buildings are often described as places which have deteriorated over time, whilst in fact their physical condition has in fact transformed with the passage of time. Restoring a building is often an act of trying to recapture its original image, erasing the traces of its history, otherwise defacing its true story. This church restoration is an attempt to unfold successive periods of historical beauty.

04

- 01-02 A több szakaszban magasított torony, legkorábbi szakasza töredékes középkori falképet is hordoz
- 03 Hosszmetszet a falszövet jelölésével
- 04 Délnyugati nézet a szentély mérműves ablakával

03

KÖVEKBE ZÁRT IDŐ

A RUGONFALVI REFORMÁTUS TEMPLOM FELÚJÍTÁSA | ERDÉLY

ÉPÍTÉSZ | ARCHITECT
Várday Zsolt, Várday Kinga

FOTÓ | PHOTO
 Bujnovszky Tamás

SZERZŐ | AUTHOR
 Wesselényi-Garay Andor

Az iskolai pszichológus mindenféle kétes lélektani teszttel érkezett hozzánk egy órára. Kíváncsiságból töltöttük, nem túl nagy meggyőződéssel, inkább azzal a lelkesedéssel, hogy végre egy lazább óra, ahol nincsenek elvárások. A teszt eredménye érdekes lett számomra, mert nekem semmiféle fogalmam nem volt addig az építészetről, mégis azt ajánl-gatta mint lehetséges összeférhetőséget a lélektantípusomhoz, hogy építész. | VÁRDAY KINGA

Tizenkettedik osztály derekán megkerestem az egyetlen közismertségnek örvendő fiatalabb építész, Bogos Ernőt, hogy készítsen fel az egyetemi felvételi vizsgára. Ő egy többórás beszélgetés keretében elmondta miről szól az építész élete, néz-zek a lelkem mélyére és alkossak képet az alkalmasságomról. Egy heti búskomorság árán sikerült meggyőzőnöm magam, hogy teljesen alkalmatlan vagyok a pályára... Aztán pár hét múlva felhívott Ernő, hogy nem akart ő elijeszteni engem, csak úgy gondolta, legjobb, ha őszinte velem már egészen az elején, és összeállított egy másfél éves felkészülési progra-mot számomra, hogy a következő évi felvételi vizsgán már legyenek valódi esélyeim. | VÁRDAY ZSOLT

05

06

07

- 05 Egymást követő építési szakaszok emlékei a templomhajóban: 15. századi falképet őrző román kori hajófal, gótikus bővítés boltozati lenyomatokkal, 18. századi kazettás mennyezet
- 06 A gótikus déli kapu elé épült bejárati portikuszt jól datálják a templomhajó lebontott boltozatából származó, befalazott kerámiabordák
- 07 A 15. századi gótikus szentély kőboltozata Agnus dei motívummal faragott zárókővel

A HELY

—A Hargita megyei Rugonfalva neve először 1505-ben tűnik fel a Nyujtodi család egyik ágának származási helyeként. Egy 1510-es keltezésű dokumentum arra enged következtetni, hogy a településen ekkor már állt plébániatemplom. Az 1971-es nagy restaurálás során bebizonyosodott, amit a stílusjegyek alapján már addig is sejteni lehetett: a templom eredeti formájában kétszemes román kori, hajója torony és támpillérek nélkül épült. A nyugati oromfalhoz nem sokkal később toldott torony a legkorábbi székelyföldi templomtorony, amelyet biztonsággal sikerült datálni: a dendrokronológiai vizsgálat alapján a szerkezet alsó fődémgerendái 1321 és 1344 között kivágott tölgyfából készültek.

—„A tizenötödik század második felében – írja Lestyán Ferenc – a hajót megnyújtották kelet felé, az új részt lábazzal látták el, a déli ablakot megnagyobbították, és kőarcos csúcsos ablakkal látták el. Hozzá csatlakozott a gótikus szentély, két csúcsos ablakkal, a nyolcszögöt oldalával záródó apszissal, gótikus kőbordás keresztboltozattal. A zárkővön [látható – beszúrás: WGA] Agnus Dei címerpajzson nyugszik. A bárány lábánál kehely áll. A liliosomos vakműves keretelésű papi székéből, miután befalazták, 1861-ben csak egy darab maradt meg, amely Orbán Balázs idejében a kerítésbe volt beépítve, de később kivették és a karzat alatt helyezték el.” [1]

—A mintegy nyolcszáz éves templomot egy magas, tojásdad nyomvonalat követő, középkori cinteremfal zárja történelmi kapszulába, kiszakítva az együttest az országos főút forgalmából. Várday Zsolt és Várday Kinga célja az volt, hogy a fallal képzett hortus conclusus történelmi idilljét ne rontsák el a helyreállítás során.

A MŰEMLÉK

—Székelyföld középkori kultúrájának, épített és régészeti örökségének kutatása reneszánszát éli az elmúlt tizenöt-húsz évben. Az egyházak kezelésében lévő épületállomány felmérése és felújítása volt az egyik forrása annak az építészeti tudásfelhalmozásnak, amely elengedhetetlennek bizonyult a kortárs székelyföldi építéssel önszerveződéséhez. A műemlékekkel kapcsolatos

attitűd természetszerűen érzékenyítette a környező kultúrtájjal kapcsolatos attitűdöket is, amelyek a Hargita megye által felkarolt és institucionalizált faluképvédelmi programokban hasznosultak, létrehozva ezzel a kortárs törekvések másik keltetőjét.

Noha a 4zet életművében nem ez az első felújítás – korai projektjeik között található a Csipike Ifjúsági Központ csíkszeredai épülete, vagy a székelyudvarhelyi „Backamadarasi” Református Kollégium helyreállítási munkái –, mégis rendkívüli felelősségként élték meg a rugonfalvi templommal kapcsolatos megbízást.

—A templomegyüttes – a középkori kerítőfállal együtt – nemzeti szintű védelem alatt áll, A osztályú műemlék, így a beavatkozási tervet Várdayéknak a bukaresti nemzeti műemléki bizottság előtt – az egyetemi prezentációk hangulatát idéző bemutatón – kellett ismertetniük.

—A romániai tűzvédelmi normák nem sok engedményt tesznek a műemlékek számára, így nem kis diplomáciai kreativitásra volt szükség, hogy az összes kiskaput kihasználva az igencsak szerény „ellensúlyozó intézkedéseiket” elfogadtassák a tűzoltókkal. A kétszázötven éve befelé nyíló ajtó védelmében például mindössze annyit tehettek, hogy a lelkésztől szereztek hivatalos nyilatkozatot arról, hogy kiképzzi a presbitérium egy-egy tagját, hogy a bejárat mellett üljenek, és tűz esetén azonnal nyissák ki az ajtót.

—A hasonlóképp szigorú szerkezeti előírások föld-rengésbiztos épületet kértek a helyreállítási tervben, ennek kivédésére a szerkezettervező leleményére volt szükség. Masszív erősítések helyett egyetlen látható és néhány rejtett vonórúddal sikerült megfeleltetni az épületet a szabályzóknak.

ELMÉLETI ALAPOK

—„Műemléki helyreállításnál rendszerint – írja Várday Zsolt a tervezés történetét bemutató kéziratában – az építész a néma műemlék ügyvédje, szemben az egész világgal. A falusi gyülekezetek rendszerint látványos megújulást várnak el a hasonló beavatkozások alkalmával, és az is megfogalmazódik ilyenkor, hogy 'most ha már pénz van rá, úgy fel kell újítani a templomot, hogy legalább harminc évig ne kelljen hozzányúlni'. Ez

itt sem volt másképp.” A munkálatok idején a torony déli falán feltárt igen rossz állapotú falképek sorsáról kellett dönteni, ide védőtetőt terveztek. A szentély északi fala mellől már a tizennyolcadik században elbontott sekrestye és osszarium alapfalaira támpillérként működő részleges rekonstrukciót javasolt a szerkezeti terv, de sikerült a kivitelezés során lemondani róla, így a műemlék megmenekült három hamisított támpillértől.

—Mint a 4zet legtöbb munkája során, itt is szigorú elméleti alapokra helyezték a beavatkozások mikéntjét. [2] „Minden esetben, mikor lemondunk valamiről – folytatódik a kézirat –, hosszan vizsgáltuk, mennyire képezi részét a műemlék történetének, mennyire tartozik az identitásához, és mennyiben okoz zavart annak értelmezésében. Igyekeztünk megőrizni minél több eredeti anyagot (ami a hiteles történelmi kép egyedüli hordozója) és az elmúlt idő nyomát magán viselő felületet. Amit viszont mi tettünk hozzá, arra reverzibilis beavatkozásként tekintettünk, hogy egy későbbi, bölcsőbb helyreállítás csaknem ugyanabból a pontból indulhasson ki, mint mi tettük. Meghallgattunk mindenkit, akinek hozzászóltnivalója volt, és hosszasan mérlegeltünk az olasz restaurálás nagymestereinek nézőpontjába helyezkedve. Az egymásra tevődő számos építészeti szakaszt diszkréten kívántuk bemutatni, hogy az értő szem számára hozzáférhető hiteles építéstörténelmi információt közvetítsen, de ne zavarja a templomegyüttes összképét. Igyekeztünk elkerülni az öncélú pedagógiai gesztusokat, és ami a legfontosabb, mindenáron el kívántuk kerülni azt, amit Cesare Brandi 'restauro di fantasia'-nak – történelmi hamisítványnak nevez. [3] Vállaltuk a történelmi hitelesség és az esztétikai szempont közötti szűk határmezsgyén való egyensúlyozás minden lelki nyomorúságát.

—Cesare Brandi egyébként egy olyan név, amellyel a magyar műemlékvédelem világában ritkán találkozunk, és legjobb tudomásom szerint az 1963-ban megjelent főműve, a 'Teoria del Restauro' a mai napig nem lett magyarra fordítva (viszont angol és német, sőt román fordításban is elérhető), pedig nagyon is nagy szükség volna rá. Brandi lencséjén keresztül próbáltunk tekinteni az összes restaurálással kapcsolatos döntésre.

Szerencsénkre Mednyánszky Zsolt falkép-restaurátor és Barabás István kőrestaurátor is Brandi-rajongó, így társakra leltünk, és a nagy egyetértésben volt min tanakodni a XIII. századi nyugati kapu és a XV. század eleji freskó restaurálása partján. Az elméletét Brandi elsősorban műtárgy-restaurálásra dolgozta ki, de természetesen az építészetben is alkalmazható elveket alkotott. Bizonyos helyzetekben viszont egyik elődjéhez, Gustavo Giovannonihoz nyúltunk vissza, amikor az ő 'diradamentójával' (felszabadító ritkítás) is éltünk néhány ponton a hosszanti hajófalak látványának alakításánál. [4] Röviden tehát, az olasz restaurálási iskola elveit követtük, amelyeket a temesvári és nápolyi tanulmányaink alatt oltottak belénk.

—Szemléltetésképp álljon itt néhány, olaszról magam fordította alap gondolat Brandi művéből [5]:

- a restaurálás a műalkotásnak a maga fizikai valóságában, valamint esztétikai és történelmi kettősségében való felismerésének módszertanilag meghatározott pillanata, a jövő nemzedékek felé való közvetítés szándékával;

- a műalkotásnak csakis az anyaga képezheti a restaurálás tárgyát;

- a restaurálás célja a műalkotás potenciális egységének helyreállítása, amennyiben az lehetséges annak művészi vagy történelmi meghamisítása, illetve a műalkotás felett elmúlt idő nyomainak eltüntetése nélkül.”

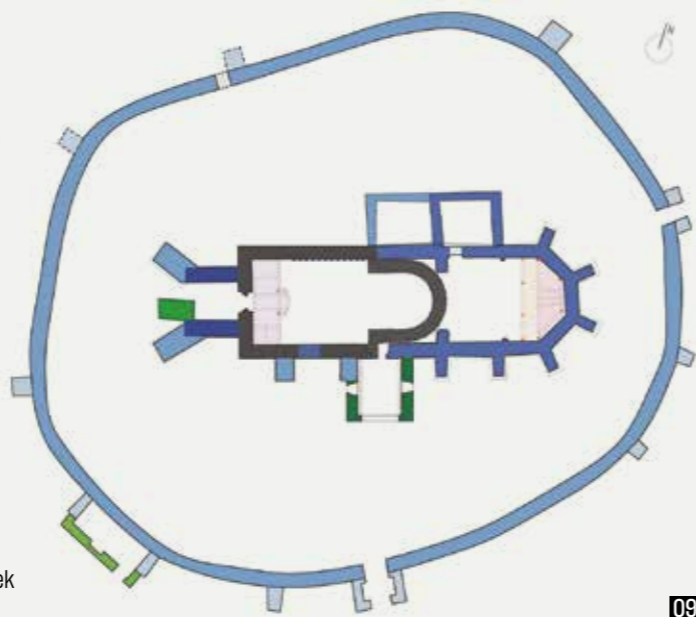
A TERVEZÉS ÉS A PÁLYÁZAT

—A felmérést Várdayék nem siették el, 2014-ben a 3D szkennelés még nem volt elérhető technológia Székelyföldön, és ha az is lett volna, a költségvetési keretbe nem fért volna bele. Így összesen több hetet töltöttek a helyszínen a felmérés idején. „Szerettünk ott lenni a magas kerítőfál zárt világában – folytatódik Várday Zsolt szövege –, ahol finom alma és dió terem. Olyan volt ez, mint egy öreg nénivel beszélgetni, hallgatni, amint elmotyogja saját történetét. A hasonlatot akár tovább is gondolhatjuk: előbb illedelmesen megkérdezzük, hogy van, meghallgatjuk a történetét, megkérdezzük, mire van szüksége, miben segíthetünk neki, és csak azután kezdünk kérni tőle – tűzvédelmi

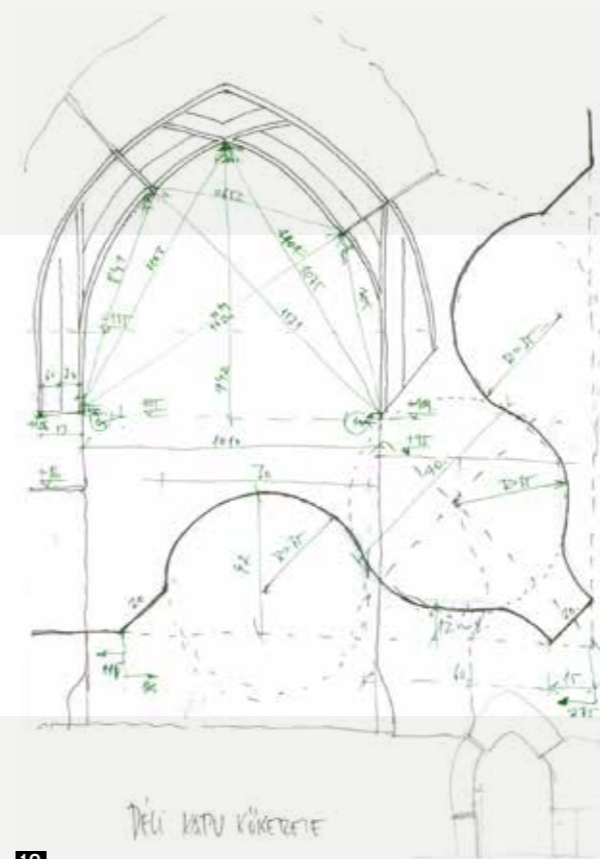

- XIII. század
- XIV. sz. közepe
- XV. sz. közepe
- XV. sz. vége / XVI. sz. eleje
- XVIII / XIX század
- XIX. sz. közepe
- 1933
- XX. sz. eleje
- XVII / XVIII század
- 1861
- 1783

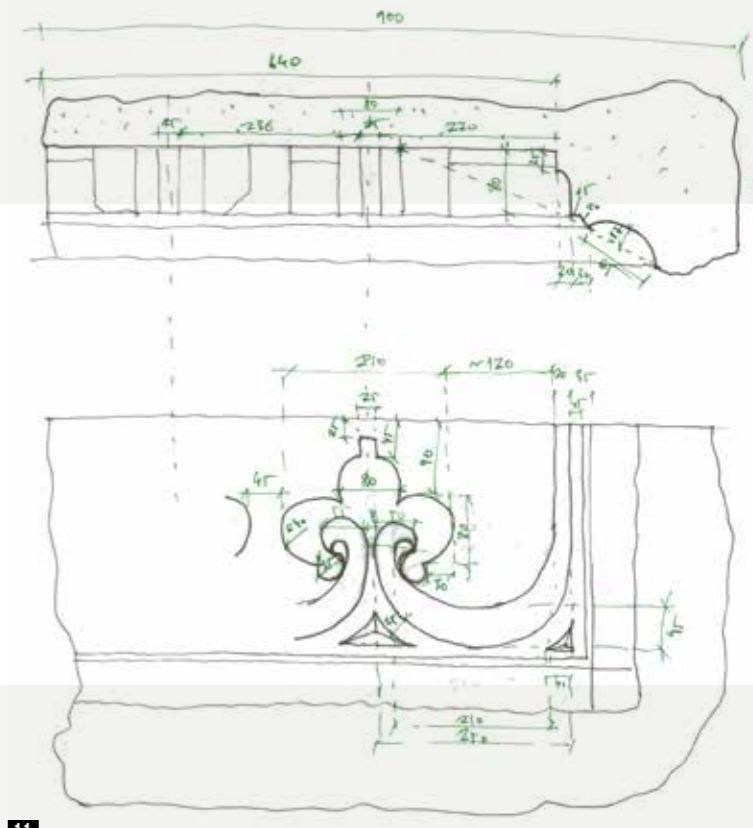
- 08 A cinteremfal keleti szakasza
- 09 Korszakolási rajz
- 10 A gótikus déli kapu körtetagos kőkeretének kézi felmérése
- 11 Késő gótikus liliomos kőfaragvány töredéke

09

10

11

intézkedéseket, meg földrengésbiztonságot, meg padfűtést, meg hasonlót.”

—A Hargita Megye Tanácsa által évenként az egyházak és műemlékek számára kiírt néhány ezer eurós pályázatokról, magánadományokból és magyarországi „kilincselésekből” csöpögött a pénz a tervezést megelőző kutatásokra és tanulmányokra, majd magára a tervezésre is, ami ilyenformán négy teljes évig tartott. 2016 tavaszán aztán felpörögtek az események, az egyik neves erdélyi EU-s pályázatírással foglalkozó csapat felfedezte a friss pályázati kiírásra majdnem passzoló tervet, és a történet ettől kezdve új fordulatot vett, Várdayéknak át kellett gyömöszölniük a kész kiviteleti tervet a Regionális Operatív Program 5.1 pályázati tízfokán. A helyzetet tovább élte, hogy a tervezés pillanatában még ismeretlen volt az építő kiléte. Az EU-s támogatás ugyanakkor megkövetelte, hogy a kivitelező kiválasztásánál a standard közbeszerzési eljárást alkalmazzák, a projektmenedzser csapat bravúrja volt, hogy sikerült olyan kivitelezői csapatot találni, amelyik alkalmas volt a munka elvégzésére és nyitott a kommunikációra. A pályázat formai követelményeinek megfelelően a már elkészült és minden szempontból jóváhagyott dokumentáció stábjá látványosan népesebbé vált, mindenféle minisztériumi jogosultságokkal bíró új szereplők léptek a színre, de ez a terven lényegi változást nem eredményezett. Viszont így, sok nagy kerek pecséttel címlapján, megnyerte a finanszírozást, ami nem felújításról szólt, hanem digitalizációról, meg arról, hogy bekapcsolják a műemléket a turisztikai körforgásba. Nem kevés hivatalos levelezés, magyarázkodás, egyes munkálatoknak nem vagy csak alig létező kategóriákba való átminősítése, valamint több diplomáciai kör után sikerült minimális változtatással keresztültolni a doksit a pályázati rendszeren, „amelynek két éves elbírálási folyamatában – jegyzi meg Várday Zsolt – semmilyen szakmai szempont nem érvényesült”.

NÉHÁNY ÉRDEKESÉG

—A nyolcvanas években – folytatódik a szöveg – adományként faragott csillárok a presbitérium egyik oszlopos tagjának keze munkáját dicsérték, így ennek maradnia kellett mindenáron. Építészeti szempontból is vállalható lámpatestek beépítésére sajnos csak akkor nyílt lehetőség, amikor a jócskán elhúzódozó helyreállítási munkálatok ideje alatt az adományozó eltávozott az élők sorából. De nem volt ez másképpen a templomban felhalmozódott többi tárgyval sem. Az Amerika 2005 feliratú, sötétzöld bársonyból készült, a szószék-kosarat borító, irdatlan szószéklet is csak kisebb beháború árán lehetett eltávolítani, ahogyan az Úr asztalának szörnyű pódiumát is. A tervezés és a kivitelezés során a fiatal, lelkes és ezzel együtt a műemléki helyreállítás dolgában járatlan lelkész nézőpontja lassan, de biztosan vándorolt a templomot használó gyülekezeti igények oldaláról a műemléki helyreállítás ingoványos talajára, ahol a kivitelezési munkálatok végére megvetette lábát és a frissen megújult ház valódi ügyvédjévé vált. Míg tart szolgálata ezen a helyen, addig a megőrzés szempontjai érvényesülhetnek a mindenkor gyülekezet divatszeszélyeivel szemben. Mi legalábbis ebben bízunk.”

—A templom körül előkerült egy huszadik századi, folyami kövekből rakott gubaeszköves járda, amit a termőréteg már hosszú évtizedek óta elfedett, és senki nem tudott róla. Úgy ítéltük meg, hogy ez már hozzátartozik az épületgyűttes történetéhez, és jól illeszkedik a cinterem belső világához, így megtartottuk és kiegészítettük.

—A felújítás során előkerült több befalazott nyílás és lenyomat is. A torony emeleti gótikus bejárata az északi oldalon, a román kori déli kapu és egy ablaknyílás, az északi bejárat a kerítőfalon, a sekrestye boltozatának lenyomata az északi szentélyfalon, a tizenharmadik században elbontott nyugati kőkarzat lenyomata a hajó hosszfalain, a hajó gótikus boltozatainak csorbázata.

Ezeket Várdayék úgy akarták megmutatni, hogy közben ne szabdalják szét a templomegyüttes egységes képét, ne csináljanak „nyúzott lovat” a templomból: csak azok figyelmét keltsék fel, akik érdeklődnek az építéstörténet iránt, azonban az imára hangolt lélekkel belépők csak egy fehérre meszelt tiszta templomocskát lássanak mindebből.

—Várday Kinga és Zsolt erőfeszítéseit a Romániai Nemzeti Építészeti Biennálén 2021-ben díjjal ismerték el.

ÉS VÉGÜL

—Noha ebben a cikkben hatszor fordul elő a „helyreállítás” kifejezése, a tervezés történetét ismertető

kéziratának elején Várday Zsolt határozott ellenvetését osztotta meg velem a fordulat kapcsán. „Noha a magyar szaknyelv előszeretettel alkalmazza – írja –, a legtöbb műemlékünk térbeli helyzete – az extrém példaktól eltekintve – nem változott a fölöttük eltelt századok alatt. Ez a rugonfalvi templom sem »romlott el«, mindössze átalakultak körülményei. Fizikai állapota pusztán jel az idő múlására, és ez önazonosságának szerves része. Egy műemléket akkor rontunk el, ha megpróbáljuk »helyreállítani« a vélt eredeti képében, és ezzel eltöröljük a történelmi idő nyomainak”. Ha egyetlen mondatra kellene sűríteni a felújítással kapcsolatos méltatásokat, akkor az lenne, hogy Rugonfalván gyönyörűn sikerült a történelmi időt kibontani.

IRODALOM / REFERENCES

- [1] Lestyán, Ferenc: *Megszentelt kövek, A középkori erdélyi püspökség templomai, stílusok, zord idők, hitvallások, (Katólikus, lutheránus, református, unitárius) változásaiban, 1000-2000, Emlékezés a szentistváni ezeréves kereszténységre*, Második bővített kiadás, A gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség Kiadása, 2000, hozzáférhető: <<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Tunderkert-tunderkert-1/megszentelt-kovek-2/>> [utolsó belépés: 2022-07-19].
- [2] Ciolacu, Dragoș: „ACUM! si la Iasi”, *Arhitectura*, No 5-6 (2021), pp 80-85.
- [3] Ocellii, Chiara L M - Macintosh, Mary Ann: „The tradition of Brandi”, *Conversaciones... con Cesare Brandi y Giulio Carlo Argan, Revista di Conservación*, No 7, (2019), pp 307-325.
- [4] Zucconi, Guido: „Gustavo Giovannoni: A Theory and a Practice of Urban Conservation”, *Change Over Time*, Vol 4, No 1 (2014), pp 76-91.
- [5] Brandi, Cesare: *Teoria del Restauro*, Giulio Einaudi Editore, Torino 1977, pp 6-8.

MEGBÍZÓ: Rugonfalvi Református Egyházközség, Barabás Csaba lelkipásztor | MŰEMLEKI KONZULENS: Tövissi Zsolt, Guttman Szabolcs | SZERKEZET: Sata Ignác, Cîmpean Augustin | ÉPÜLETGÉPÉSZET: Balázs Csaba, Anca Buzură | RÉGÉSZETI KUTATÁS: Sófálvai András | MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TANULMÁNY: Fehér János | FALKÉP-RESTAUARÁLÁS: Kiss Lóránd, Mednyánszky Zsolt, Mednyánszky Annamária | KÖRESTAUARÁLÁS: Kolozsi Tibor, Barabás István | FA- ÉS FESTETTFA-RESTAUARÁLÁS: Mihály Ferenc | ÉPÍTŐ: Kvadrum Axis Kft.